

ЖАҲОН ТИЛШУНОСЛИГИДА ГЕНДЕР ТАДҚИҚОТЛАР

Орифа ХУДАЙБЕРДИЕВА

таянч докторант

Алишер Навоий номидаги

Ўзбекили ва адабиёти университети

Тошкент, Ўзбекистон

orifa.xudayberdiyeva@mail.ru

Аннотация

Мақолада жаҳон тилшунослигида жинсинг қисқача тарихи келтирилган. Шунингдек, жаҳон тилшунослигида гендер соҳасида тадқиқот олиб борган гендер тилшунослари ҳақида маълумотлар берилган. Улар тилшуносликнинг турли соҳаларида жинсни ўрганишган. Тадқиқотчилар ушбу мавзу бўйича жуда кўп амалий ва назарий изланишларни амалга оширган.

Таянч сўзлар: гендер, феминизм, гендер фарқланиш, биологик жинс, сотсиолингвистика, гендер концепт, дефицит назария, доминант назария, дифференциал назария.

ГЕНДЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Орифа ХУДАЙБЕРДИЕВА

базовый докторант

Университет языка и литературы

имени Алишер Навои

Ташкент, Узбекистан

orifa.xudayberdiyeva@mail.ru

Аннотация

В статье представлена краткая история гендера в мировой лингвистике. Также представлена информация о гендерных лингвистах, проводивших исследования в области гендера в мировой лингвистике. Они изучали гендерные аспекты в различных областях языкознания.

Ключевые слова. Гендер, феминизм, гендерная дифференциация, биологический пол, социоллингвистика, гендерная концепция, теория дефицита, доминантная теория, дифференциальная теория.

Инсоният тарихида чуқур из қолдирган коммунистик мафкура барҳам топгач, жамиятдаги бўшлиқни миллий қадриятлар, урф-одатлар эгаллай бошлади. Қадимги маданият сарқитлари натижасида аёллар ҳуқуқсизлиги, камситилиши каби зиддиятларга барҳам бериш йўлидаги сай-ҳаракатлар, аёлларни янги демократик фуқаролик жамиятининг тенг ҳуқуқли аъзосига айлантириш йўлида Ғарб аёллари ҳаракати натижасида гендер тушунчаси майдонга келди. Гендер назариясининг турли соҳаларга кириб боришида феминизм назриётчиларининг ҳаракатлари муҳим аҳамиятга эга. Жинсийлик

концепциясига қарши кураш барча соҳаларда амалга оширилди ҳамда гендер барча фанларга хос бўлган умумий тушунчага айланди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан “Хотин-қизларни камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисида” конвенция ишлаб чиқилди. Ушбу Конвенция VI қисм 30 моддадан иборат бўлиб, ҳар бир банднинг тенглик ва адолатга асосланганлиги эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлигига ишончни қайта тасдиқлади.

Жинс ва гендер тушунчаларини фарқлаш борасидаги биринчи қарашлар 1968 йили Калифорния университети профессори Роберт Столлер томонидан амалга оширилди.

Психология фанида гендер тарихи беш босқичга ажратилади. 1) Фалсафа фанида гендерга хос фикрларнинг шаклланиши (антик даврдан XIX аср охиригача) 2. Гендер психологияси предмети ва бўлимларининг ажратилиши (XIX аср бошлари XX аср охири) 3. “Фрейд даври” яъни, 3.Фрейд ва психоанализ даври (XX аср бошлари – 1930 йиллар) 4. Кенг экспериментал тадқиқотларнинг бошланиши ва илк назарияларнинг пайдо бўлиши 5.Гендер назариясининг барқ уриб ривожланиш даври (1990 йиллардан ҳозирга қадар). Бу антик давр файласуфлари Аристотел, Афлотун, Суқротларнинг асарларида ўз аксини топган. Илм-фан ривожининг илк давларида ҳам эркак ва аёлларга хос хусусиятлар акс этган асарлар яратилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Ушбу қарашлар, кейинчалик, Томас Мор, Томазо Кампанелла, Жан Жак Руссо, Иммануэл Кант, Мари Уоллстоункрафт, Фридрих Шлегел, Артур Шюпенгауер каби ижодкорлар томонидан давом эттирилди. Гендер психологиясининг иккинчи даври Ғарб мамлакатларида аёллар эркинлиги учун ҳаракатлар авж олган даврга тўғри келади. Бу даврда авж олган феминистик ҳаракатлар ҳар бир жамият учун турлича мақсадларни мўлжаллаган ҳолда олиб борилган. Учинчи босқич 3.Фрейднинг “Аёллар психологияси” асари билан боғиқ қарашларни ўз ичига олади. Гендер психологиясининг тўртинчи босқичида Эмнор Маккоби ва Керол Жаклиннинг “Психология половък различий” асари энг йирик ишлардан бири бўлди. Сўнгги босқичда эса, гендер термини кенг

маънода кўлланила бошлади.

Гендер масаласи лингвистика соҳасида кенг кўламда ўрганила бошланди. Жаҳон тилшунослигида бу соҳада салмоқли ишларни айтиб ўтиш мумкин. Рус тилшунослигида Г.А.Вильданова, А.А.Денисова, Л.Е.Пак, И.Б.Косицина, О.Г.Троицкая, Е.А.Земская, М.А.Китайгородская, Н.Н.Розанова, А.В.Кирилина, Н.Л.Пушкарева, Э.Горошко, В.П.Белянин, Д.А.Кочетова, В.Д.Нарожная, К.Т.Тамбиева, С.В.Былкова, А.В. Поплевко, К.В.Киуру, И.Е.Герасименко, Е.С.Зиновьева, Ф.Б.Мухутдинова, В.В.Васюк, Л.В.Адронина, Е.В.Белик, Ю.В.Нарышкина, М.Томская, Р.К.Потапов, В.В.Потапова, И.И.Халеева, Г.А.Вильданова, М.Д.Городникова, Д.О.Добровольский, И.В.Зьково, В.А.Никольская, В.Н.Телия, С.А.Коновалова, Е.Здравомислова, С.С.Асирян, Е.А.Чернишова, О.А.Васькова каби тилшуносларнинг илмий тадқиқотларида эркак ва аёллар ўртасида тафовутдан кўра ўхшашлик кўп эканини [3], гендер тилшунослигининг социологиядан фарқли томонлари, лексик бирликлар, эфемизмларнинг гендер хусусиятларини [2], фонетик тадқиқотларнинг гендер аспекти [4], эркак ва аёллар нутқининг ўзига хос хусусиятлари, лингвистик матнларда гендер тадқиқотлар, гендер тадқиқотларининг шаклланиши, гендернинг шаклланишида тил сатҳларининг ўрни, гендер хусусиятли сўзларнинг прагматик асослари, соф гендер муносабатларининг фольклоршунослик, педагогика, тилшунослик, социология ва лингводидактикада акс этиши масалалари чуқур таҳлил қилинган.

XX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий фан изланишлари, хусусан, лингвистик изланишлар диққат марказига жинслараро фарқланишлар, тилдаги жинсий фарқлар ҳақидаги қарашлар етакчилик қилиб келди. 1960 йиллар бошида Вилфрам Трудгилл, Лабов каби социолингвист-диалектологлар аёллар ва эркаклар нутқини фарқлаш бўйича айтилган барча фикрларнинг тавсифини бера бошладилар. 1973 йилда Робин Лакоффнинг “Language and Woman’s Place” номли классик асари “аёллар ва тил” ҳақидаги тадқиқотлар манзарасини ўзгартирди ва шу йўналишда янги эрани бошлаб берди. Лакоффнинг тадқиқоти нутқдаги фарқланишларни ўрганишни тўхтата олмади,

аксинча солиштириш ва таққослаш давом этди. Баъзи муҳим истиснолар билан 1990 йилнинг бошларида тадқиқотчилар тил, биологик жинс ва гендернинг ўзаро боғлиқлиги бўйича изланишлар учун бошланғич нуқта сифатида биологик жинс ва гендер фарқларни ўрганиш қанчалик ҳақиқатга яқин эканини жиддий ўйлай бошлади. Шу йилларда социолингвистлар аёллар ва эркеклар лингвистик амалиётидаги сезиларли гетерогенликни текширишни ва ҳисобот беришни бошладилар. Шу билан бирга, кўглаб аёллар ва эркеклар нутқидаги ўхшашликлар ҳақида ҳам гапира бошладилар. 1973 йилдан то XX асрнинг охиригача тил ва гендер тадқиқотларида учта асосий назария устунлик қилди. “Аёллар нутқи” ҳақида дастлабки замонавий назария кўпроқ Робин Лакофф билан боғлиқ бўлиб, одатда *дефитцит назария (deficit theory)* деб аталади. Унга кўра аёллар нутқи эркекларникига нисбатан самарасиз деб тасвирланади ва аёлларнинг ишончсизлиги ва жамиятда кучсиз ўринга эга эканлиги орқали уларнинг сўзлашув услубини тушунтириб берди. Тил ва гендернинг *доминант назарияси (dominance theory)* биринчи марта 1975 йилда Barrie Torne ва Nancy Henleylar томонидан тақдим этилиб, унда патриархия – эркек куч-қуввати ва ҳукмронлигига эътибор қаратилди. Тадқиқотчиларнинг тавсифлашча, ижтимоий ва сиёсий келишувларда аёллар ва эркеклар тенг эмас деб қаралади ва шундай муносабатда бўлди, чунки жамиятдаги қоидалар том маънода эркеклар томонидан ишлаб чиқилган. *Дифференциал назарияси (difference theory)* ni Daniel Maltz va Ruth Borker, Deborah Tannenlar ўз изланишлари орқали тақдим этган. Улар эркеклар ва аёлларнинг куч жиҳатдан фарқига эмас, нутқий фарқланишига эътибор қаратдилар.

2003 йилда Шотландиянинг Эдинбург университети тилшуноси Miriam Meerhoff ва Янги Зеландиянинг Веллингтон университети тилшуноси Жанет Ҳолмеслар ҳаммуаллифликда “The Handbook of Language and Gender” деб номланган мақолалар тўпламини тақдим этдилар. Тўпланинг мақсади шу соҳадаги энг замонавий, чуқур илмий аҳамиятга эга, дунё таниган тилшунос олимларнинг илмий ишларини оммага тақдим этишдир. Ҳозирги кунда, тил ва гендер масаласи жамият ва тилшунослик соҳасини ривожлантиришдаги

тадқиқот ҳамда назарияларнинг аниқ вибрацияси ҳисобланади. Қуйида шу соҳага ўз изланишлари билан катта ҳисса қўшган тилшунос-гендерологлар билан танишиб ўтамиз:

Niko Besnier (Янги Зеландиядаги Веллингтон шаҳри Виктория университетиде антропология фани бўйича профессор)нинг тадқиқотлари Полнезиядаги Тувалу ва Тонга ҳудудларининг ижтимоий ва лингвистик антропологияси тадқиқига бағишланган.

Mary Bucholtz (Санта Барбара шаҳридаги Калифорния университети доценти) Кира Ҳалл (*Gender Articulated: Language and the Socially Constructed Self*), Анита С.Лианг ва Лаурел А.Суттон (*Reinventing Identities: The Gendered Self in Discourse*) каби йирик гендерологлар билан ҳаммуаллифликда тилшунослик ва гендерга бағишланган асарлар яратди. Унинг “*Дискурс назариялари гендер назариялари сифатида: дискурс анализ тилшунослик ва гендер тадқиқотларида*” [5; 43- 68] (*Theories of Discourse as Theories of Gender: Discourse Analysis in Language and Gender Studies*) номли мақоласида дискурсни аниқлаш дискурс маданият сифатида, коммуникация этнографияси орқали гендер фарқларни аниқлаш гендернинг интерактив социолингвистик тадқиқи каби масалалар юзасидан фикр билдирган. Ушбу мақолада таҳлил қилинган дискурс анализига ёндашувлар тўртта фарқли, лекин ўзаро боғланган тадқиқот аънаналаридан келиб чиқади: антропологик, социологик, танқидий ва тарихий траекториялар билан боғлиқ антропологик аънана. Унинг таъкидлашича, тилшунослик ва гендерга оид тадқиқотларнинг аксарияти дискурсга ягона ёндашув асосида таянмайди.

Канаданинг Торонто университети доценти *Bonnie McElhinny*нинг изланишобекти тил, гендер ва сиёсий экономика бўлиб, “*Gender and Discourse*” (1997), “*Sociolinguistics and Language Teaching*” (Cambridge University Press, 1996) ва “*Dislocating Masculinity*” (Routledge, 1994) каби йирик журналларда Ruth Wodak, Sandra McKay, Nancy Hornberger лар билан ҳаммуаллифликда мақола ҳамда тезислар эълон қилди. “*Лингвистик антропология ва социолингвистикада гендер назарияси*” (*Theorizing Gender in Sociolinguistics*

and Linguistic Anthropology) номли тадқиқотида жинс ва гендер биологик ҳамда маданий фактлар тўпламини солиштирганда фойдали аналитик мақсадга хизмат қилади деган фикрни тақдим этди. Социобиологик қарашларга кўра, жинс йўқ, чунки инсон ҳаётининг маданий детерминантлари йўқ дея таъкидлади. Жинснинг табиий равишда белгиланадиган хулқ-атвор ва жамиятдаги ижтимоий вазифалари инсон ижтимоий ҳаётининг функционал моделини таъминлайди деган хулосаларни бериб ўтади [5;21]. Унинг соҳага яна бир йирик ҳиссаси *"Policing Language and Gender"* номли китоби бўлди.

Нью Йоркдаги Корнелл университети профессори *Sally McConnel-Ginet*нинг изланишлари номлаш атоқли от ва олошларнинг гендер хусусиятлари ҳақида бўлиб, бу мавзуда мақолалар эълон қилишни 1975 йилдан бошлаган. Муаллифнинг *"What is in a Name?" Social Labeling and Gender Practices* номли тадқиқоти "номнинг ичида нима бор?" саволи орқали ижтимоий мақом ва гендер амалиётларига тўхталиб ўтади. Унинг фикрича, инсонларни тасвирловчи предикатив белгилар одамларни тавсифлайди ва тасвирлайди. Масала, *he is real dork. She is a total airhead.* Ушбу икки гап салбий характерга эга, лекин жинсга эга ва бир-биридан фарқли. Биринчиси эркакларнинг ижтимоий қобилиятсизлигини ифодалайди, иккинчиси аёлларнинг ақлсизлигини тавсифлайди. Шу каби мисоллар орқали у ижтимоий мақомнинг жамият билан алоқасини изоҳлаб беради.

Станфорд университети профессори, Калифорния ва шу университетдаги Феминист тадқиқотлар Дастури раҳбари *Penelope Eckert* ўспиринлик давридаги тил ва гендер масаласи юзасидан тадқиқотлар олиб борган. У илмий изланишлари давомида Ўспиринликнинг идеология сифатидаги моҳияти, лингвистик ўзгаришда ўспиринларнинг лидер сифатида намоён бўлиши, ўспирин нутқини тартибга солиш бўйича ўзининг илмий хулосаларини бериб ўтган.

Американинг Вашингтон университети профессори *William L. Leap* университетда тил ва маданият, лесбиан/гай, маданий география, таълим антропологияси каби фанлардан маърузалар ўқийди. У *"Word's out: Gay Men's*

English" (1996), "*Public of Sex/Gay Space*", "*Out in the Field*", "*Out in Theory*" каби тилшуносликка оид китобларнинг муаллифи ва муҳаррири ҳисобланади. Шунингдек, у йиллик анъанавий *Lavender Languages and Linguistics* конференцияси координаторидир.

Лондон шаҳридаги Уедусатион университети профессори *Deborah Cameron* "*Feminism and Linguistic Theory*" (Масмиллан, 1992), "*The Feminist Critique of Language*" (Routledge, 1998) va "*Women in Their Speech Communities*" (Jennifer Coates; Longman, 1988) каби гендер тилшуносликка оид кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борган. Унинг "*Гендер ва тилшунослик идеологияси*" [5; 447-466] (*Gender and Language Ideologies*) номли мақоласида маданият ичидаги тил белгилари, шу маданиятга мансуб аъзоларнинг актуал лингвистик хатти-ҳаракатлари ва тил идеологиялари ўртасида қандай алоқа мавжуд деган саволга жавоб беради.

Чикаго шаҳридаги Калифорния университети инглиз тили кафедраси доценти *Sara Trechter*нинг изланишлари Сиоуан тилларида гендер дейктикасида фойдаланиш бўлиб, этник гендерни аниқлаш гендерда конфликтли услублар, моделлардан фойдаланиш ва яратиш каби масалаларга тўхталиб ўтади. У лингвистик ва семиотик фарқлаш моделлари тил, гендер ва миллатни тадқиқ қилишда ушбу сабабга кўра муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлайди.

Англиянинг Сундерланд университети тадқиқотчиси *Mary Talbot*нинг гендер масалаларига оид йирик тадқиқотлари "*Тил ва Гендер: Кириш*" (*Language and Gender: An introduction*. Polity 1998), "*All the world and her husband: Women 20th century consumer culture*" мавжуд. Бундан ташқари унинг бир қатор ижтимоий ҳаётда тил, гендер ва қобилият мавзусида мақолаларида нуфузли журналларда эълон қилинган. "Гендер стереотиплари" мавзусида ёзилган илмий мақоласида кўпроқ феминин стереотипларига тўхталиб ўтади. Ушбу мақолада йирик тилшуносларнинг гендер тадқиқотларига бағишланган асарларидан ҳаволалар келтирилади. Хусусан, Жасперсеннинг гендерга бағишланган асарининг "*The Women*" бўлимида

аёллар сўзловчи сифатида “салбий” стереотип яратади. Робин Лакофф еса “Language and Women’s Place” асарида аёлларни фойдасиз, нуқсонли сўзловчилар сифатида стереотипини яратганини таъкидлайди. Камероннинг ибораларига ҳам тўхталиб ўтади, унга кўра “ *Gender is a problem, not a solution*” яъни гендер бу – муаммодир, аммо ечим эмас.

Канаданинг Торонто шаҳридаги Йорк университети тилшунослик, адабиёт ва лингвистика кафедраси профессори *Susan Ehrlich*нинг илмий мақолалари дикурс анализ, адабиётшуносликка лингвистик ёндашув, иккинчи тилни эгаллаш каби мавзулар билан бир қаторда гендер масалаларига ҳам бағишланган. Унинг энг сўнгги китоби “ *Representing Rape: Language and Sexual Consent*” деб номланиб, жинсий тажовуз ва унинг тилга муносабати ҳақида сўз юритилади. *Susan Ehrlich*нинг “ *Language in Sexual Assault Adjudication Processes*” [5; 645- 668] мақоласида таҳлил қилинган маълумотлар иккита манбадан олинган. Биринчиси, Канада Йорк университетининг жинсий тажовуз масалалари билан шуғулланувчи интизомий суди аудио ёзувларидан олинган. Иккинчиси, Канада жинсий судининг стенограммасидан ёзиб олинган бўлиб, жиноятчи жинсий зўравонликнинг икки хил тури бўйича айбланган. Тадқиқотда суд жараёнидаги жиноятчилар нутқи гендер тамойилларга асосан чуқур таҳлил қилинган.

Нью Жерсе шаҳри Монтклаир университети аёллар тадқиқотлари факультети аъзоси, лингвистика профессори *Alice F.Freed*нинг тадқиқот ишлари гендер масалаларини ўз ичига олган дикурс анализ ва социолонгвистика йўналиши бўлиб, шулар юзасидан илмий изланишлар олиб борган. Тилшунос Викториа Бергвелл ва Жанет Бинглар билан ҳаммуаллифликда “ *Rethinking Language and Gender Research: Theory and Practice*” (Лонгман, 1996) қўлланмасини яратди.

Хулоса қилиб айтганда, рус ва инглиз тилшунослигидаги гендер тадқиқотлар тилшуносликнинг турли соҳалари доирасида тадқиқ қилинган. Хусусан, социолонгвистика, прагматингвистика, антропология, этнография, психолонгвистик ва бошқа замонавий йўналишларни ўз ичига олган ҳолда кенг

кўлампи амалий тадқиқотлар яратилган. Юқорида келтириб ўтилган муаллифларнинг ҳар бир тадқиқоти ўзининг назарий, амалий ҳамда замонавий хулосасига эга бўлиб, тилшуносликда янги изланишларга йўл очади. Тилшуносларнинг битта соҳа орқали тилнинг турли хусусиятларини кашф этишини уларнинг илмий йўналишларида билишимиз мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. БМТнинг “Хотин қизларни камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисида конвенсия”си [Электрон ресурс] URL: <https://lex.uz/docs/-2685528>.
2. Вильданова Г.А. Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 162 с.
3. Денисова А.А. (ред.) Словарь гендерных терминов. М.: Информация XXI век, 2002. –Стр.5.
4. Троицкая О.Г. Гендерный аспект фонетических исследований [электрон ресурс]. lex.uz
5. Holmes J., Meerhoff M. The Handbook of Language and Gender. – UK, 2003. – p. 760.